SZABÓ B. ISTVÁN

Örkény 100+

Visszanézve az Örkény-centenárium eseményeire és hozadékára, fel kell tennünk a kérdést: mi lehet a titka, hogy ma, amikor minden értéket megkérdőjeleznek, minden kánonnal ellen-kánont szegeznek szembe, egyedül itt nem volt disszonáns hang, nincs megosztottság, szembeállítás, fanyalgás? Bölcsészkari példával: mi az oka, hogy nemzedéktársai közül évek, sőt évtizedek hosszán senki nem szerepel szakdolgozatok vagy PhD-disszertációk témájaként, egyedül Örkény. Az előző történelmi korszakot lezáró-összefoglaló nagy, akadémiai kézikönyvben (a „Sóskában": *A magyar irodalom története 1945–1975*) *A sematizmus és meghaladása – A „derékhad" első nemzedéke* cím alatt, Örkény mellett külön-külön portré-fejezetekben az alábbiak szerepelnek: Cseres Tibor, Vészi Endre, Mesterházi Lajos, Dobozy Imre, Karinthy Ferenc, Sarkadi Imre, Urbán Ernő, valamint még 23, a maga korában elismert író közös fejezetben. Közülük senki, de senki nincs jelen manapság aktívan az irodalmi és az egyetemi diskurzusban. Viszont nincs olyan félév, hogy Örkény valamely műve vagy műfaja öt-hat dolgozat választott tárgya ne lenne. Mi lehet ennek az oka?

A kérdésre a választ talán a pályakép futólagos áttekintésével közelíthetjük meg, figyelve arra, hogy előkerültek-e olyan, korábban ismeretlen művek, amelyek más dimenzióba helyezik Örkény munkásságát, vagy az irodalomkritika és -tudomány alkalmazott-e olyan új módszereket, amelyek addig nem méltányolt minőségeket, világirodalmi analógiákat bizonyítanak.

Négy debütálást számlálhatunk a pályán.

Az első debüt az 1930-as évek pályakezdő novelláitól (többségben a *Keresztmetszet* című saját folyóiratában) a *Tengertánc* című első kötete megjelenéséig (1941) tart. A kötet tizenegy remek, groteszk novellája – kisebb-nagyobb szövegmódosításokkal – későbbi válogatásokba is bekerült, tehát mentesült az író halála előtti, jelenleg is hatályos, talán túlságosan is szigorú ítélete alól: „Kérem, hogy be nem fejezett, silány minőségük miatt félbehagyott írásaimat ne hozzák nyilvánosságra."[1] – A hagyaték gondos gondozója, Radnóti Zsuzsa mindeddig szorosan ehhez tartotta magát. Csakhogy van néhány kiadatlan vagy újrakiadatlan mű, amely nem befejezetlen és nem silány minőségű. Az első pályaszakaszban mindjárt itt van két kész, befejezett, kiadatlan regény. Az *Április* az első, a gépirat házilag bekötve, rajta az író kézírásával a (nem ellenőrzött) dátum: 1934. Radnóti Zsuzsa most, a centenáriumra készülve, véleményt kért róla néhány író-irodalmár barátjától: többek szerint nagyon zsenge a regény, az életműnek jobb lesz, ha továbbra is jótékony feledés borítja. Mások, köztük én is, azt mondtuk, nem vonatkozik rá az idézett tiltó mondat, Örkény már klasszikus, akinek minden munkája közkincs, ki kell

[1] ÖRKÉNY István, *Végakaratom* (1979. január 25.) = Ö. I., *Levelek egypercben. Levelek, emlékezések, interjúk a hagyatékból*, szerk. RADNÓTI Zsuzsa, Bp., Szépirodalmi, 1992, 231.

adni, s a kiadás az irodalmi élet szenzációja lesz. – Nem lett igazam. Megjelent a kisregény, Radnóti Zsuzsa eligazító jegyzetével (Palatinus Kiadó, 2012), de szinte semmi visszhangot nem keltett.

A másik kiadatlan korai regény (*Félálom*, 1937) kézirata egy szerkesztői jegyzet szerint elveszett a háborúban. Valószínűbb, hogy lappang valahol, de szerencsére megvan róla Szerb Antal tűpontos lektori jelentése, amelyet a Révai Kiadónak adott 1937. július 21-én:

> Ez a regény teljes mértékben oda tartozik, amit Supka Géza nemrég igen találóan Márai-frontnak nevezett. De nem csak a metódusban hasonlít Máraira, a stílusa is annyira kopírozza Máraiét, hogy az ember néha azt hiszi, hogy Márai egy ismeretlen regényét olvassa. Kisebb mértékben hatottak rá a többiek is, Hevesi András, Cs. Szabó, csekélységem (Pendragon-legenda): ez az Örkény valahogy közös gyermekünk. (Nem ismerem egyébként, sose hallottam róla.)
>
> A könyv nagyon mulatságos, jól olvasódik, helyenként egész kitűnő. Nívós, magas szellemiségű, kultúra van benne, nyugati levegő, gondolkozni tudás, lelki elmélyedés és főképp szellemesség, üde, modern, elavulatlan humor.
>
> Hibája, hogy kissé papírízű, nem érzek életet mögötte, minden csak gondolva van, minden csak játék, ötlet, szellemesség, az ember egy percig sem érzi, hogy a dolgok csakugyan ilyenek, mint amilyeneknek a szerző látja őket. Azt hiszem, nagyon fiatal ember munkája lehet. Ez magyarázza valószínűleg nagymértékű önállótlanságát is.
>
> A magam részéről kiadásra ajánlom ezt a regényt, de bevallom, hogy elfogult vagyok. Annyira az én receptem vagy a »mi« varrásmintáink után készült, hogy már csaknem meg is ijeszt. Ilyen könnyű ezt megtanulni? Jó volna, ha valaki olyan is elolvasná, akinek egészen más ízlésiránya van, mint nekem.[2]

– Szerb kívánsága nyilván teljesült: a *Félálom* nem jelent meg. S Örkény sem ment tovább az első pályaszakasz ízlésirányán.

A második pályaszakasz ideje és meghatározó élménye: a háború. Kezdőnapja 1942 májusában az a nap, amikor – tartalékos tiszt létére sokadszor – be kellett vonulnia SAS-behívóval Nagykátára. Nem figyelt fel arra, hogy neve mellől hiányzott a rendfokozat, és tíz perc múlva fehér zsávoly extra-uniformisban, letépett rangjelzésekkel, megpofozva, kikötve lógott; majd zsidó munkaszolgálatos századba lökve, marhavagonban jutott Gomelig, onnan gyalogmenetben Voronyezsig. A szovjet áttörés után – egy halott őrmesterről lehúzott ruhában – „szabályos" alakulatot kreált a hómezőn szanaszét csellengő, menekülő magyar katonákból, így sikerült végre szovjet hadifogságba esnie. Hosszú életszakasza következett, ötödfél esztendő. A fogságból hazaküldött írásai (levelek és főként a *Lágerek népe*) világlátásának és stílusának gyökeres átalakulását dokumentálják. Az első pályaszakasz jómódú zsúrfiújának, az „úri amatőr" írónak a játékos cinizmusát felváltotta a súlyos felelősségvállalás, individualista fölényét a profetikusság, a művek játszi szűrrealizmusát a könyörtelen realizmus. A szemlélet megváltozásának inspirálója volt az is, hogy nemcsak ő maga menekült meg élve a vérzivatarból, hanem egész családja is. Ez a megmenekülés-élmény a kortársaknál gyakran vallási fanatizmust, szektákat, vakhitet eredményezett. Örkénynek, amikor végre 1946. karácsonyán hazatérhetett,

---

[2] SZERB Antal, *Félálom = Örkény-emlékkönyv*, szerk. FRÁTER Zoltán, RADNÓTI Zsuzsa, Bp., Pesti Szalon, 1995, 75.

szinte első útja a kommunista pártba, s így a kommunista irodalomba vezetett. „Hit illúziókkal" – és derűvel, derűvel – jellemezhetjük az 1947 és 1952 közötti írásait, köztük a *Házastársak* szocialista realista nagyregényét, (amelyre József Attila-, sőt majdnem Kossuth-díjat is kapott). Ekkoriban gyakran közölt humoreszkeket, anekdotákat – így hamarosan nagyon népszerű író lett.

Ez a periódus 1953 tavaszáig tartott. Még Nagy Imre kormányra kerülése előtt, a radikalizálódó írószövetségben szenvedélyes, nagy beszédben (megjelent: Irodalmi Újság, 1953. 23. sz.) tett fogadalmat az írói igazmondás parancsolata mellett, hogy ezután semmiféle „elvi szempont" vagy „magasabb érdek" el nem térítheti a valóság meglátásától és megmutatásától. Ezután ehhez tartotta magát, így lett a forradalom írója. Csúcspontja forradalmi publicisztikájának a Szabad Kossuth Rádió híres beköszöntője. Ezzel mintegy el is intézte magának a második, szellemi hadifogságot: 1958-tól 1962-ig szilencium sújtotta, gyógyszergyári segédmunkából élt.

A harmadik – legjelentősebb – debüt jelképes dátuma: 1967. február 24., a *Tóték* bemutatója a Thália színházban, Kazimír Károly rendezésében. Tíz évi könyvkiadási szünet után megjelent végre a *Jeruzsálem hervegnője* is, de a robbanó sikert – itthon és külföldön – a *Tóték*tól lehet számítani. Hamarosan követte ezt a – szintén filmgyári fogantatású – másik világsikerű drámája, a *Macskajáték*.

Ekkor az irodalmi köztudat elsősorban színműíróként, valamint egy új műforma, az *egyperces novellák* megteremtőjeként ünnepelte. A korszak drámái közül a legdramatikusabb története a *Pisti a vérzivatarban* című, kor-összefoglaló igényű groteszk darabjának volt (első változatát már 1968-ban elfogadták, de a bemutatóját csak 1979-ben, az író halálának évében engedélyezték).

Ebben a pályaszakaszban Örkény István modern, élő klasszikussá és világsikerű íróvá lett.

A negyedik pályaszakasz kezdete: 1979. június 24., Örkény István halálának napja. E negyedik pályaszakasz főszereplője: Radnóti Zsuzsa, az író özvegye, az új és újabb kiadások gondos szerkesztője. – Példátlan és példamutató, amit egy – terjedelmére tekintve végülis nem nagy – hagyaték életben tartásáért tesz.

Visszatérve bevezető kérdésünkre: Örkény István nemzedékéből kiemelkedő jelenléte nem magyarázható meggyőzően sem műfaji-esztétikai argumentációval, de még kultuszának oly kiváló szervezésével sem. A válaszhoz közelebb az író világ- és ember-szemléletének ma is aktuális követelményeivel juthatunk. Fő elemei ennek: feltétlen humanizmus, európaiság és önkritikus hazaszeretet.

A következő író-nemzedék színe-java ennek jegyében mintegy beiratkozott Örkény mesterkurzusára. Az 1995-ös Örkény-emlékkönyvben például Balassa Péter, Márton László, Spiró György, Nádas Péter, Esterházy Péter, Parti Nagy Lajos. Közülük az egyik mérvadó szellem így fogalmazott: „Kiemelkedő teljesítménnyé az avatja ezeket az írásokat, hogy valami végső fokon is megérthetetlent az ész megannyi játékával kerülgetnek, szednek szét, hoznak forgalomba […]. Örkény a magyar irodalom komolyságát egészen a »Látjátok, feleim« tartásáig vállalja. Megmutatja nekünk, milyenek is vagyunk."[3]

---

[3] TANDORI Dezső, *A tótágas ágazatai* = *Örkény-emlékkönyv*, i. m., 236.